

Р. О. Стефанчук*

ДО ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ ГІДНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЇЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ В КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ПРАВА

Гідність фізичної особи є “старожилом” серед інших особистих немайнових благ у розумінні її “цивільно-правової прописки”. Адже саме відносини щодо захисту честі та гідності фізичної особи стали першим кроком на шляху включення особистих немайнових відносин до структури предмета цивільного права. Проїшов тривалий час, але поняття “честі” та “гідності” і до сьогодні є традиційним як для національного законодавства, так і для юридичного терміновживання, що формують частини єдиного цілого, яке спрямоване на забезпечення соціального статусу фізичної особи. Однак, вивчення досвіду європейського законодавства та практики його застосування, а також останніх тенденцій у доктрині та законодавстві України дає нам всі підстави стверджувати, що сьогодні правове розуміння такої категорії як “гідність” фізичної особи, а також визначення її цивільно-правового режиму повинні зазнати суттєвих трансформацій і бути відмежованим від інших правових категорій¹.

Насамперед, слід визначитись із розумінням термінопоняття “гідність”. Адже традиційним для вітчизняної науки було виділення двох основних сторін гідності: об’єктивної та суб’єктивної². Під об’єктивною (соціальною) стороною гідності розуміється те, що як моральна цінність та суспільна значимість особистості, вона визначається існуючим суспільним чи класовим відношенням і не залежить від людини. Тобто людина, вже тільки внаслідок того, що вона є біологічною істотою, наділена певною об’єктивною гідністю³. Ось чому деякими

© Стефанчук Р. О., 2007

* проректор з наукової роботи, професор кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Натомість, окремі автори навпаки вважають, що поняття “гідність” та “честь” є настільки близькими, що доцільно було б запровадити єдину категорію “честь та гідність” (див.: Паладьєв М. А. Социально-философские и этические основания права человека на честь и достоинство // Юридический аналитический журнал. — 2004. — № 2-3 (10-11). — С. 123). Вочевидь хибність цієї позиції полягає в тому, що вона суперечить основним законам філософії, зокрема, що близькість категорій не означає їх тотожність, а сукупність двох різностей не дає єдності.

² Така точка є домінуючою, але не єдиною, Так, наприклад, М. А. Придворов вважає, що з правової точки зору “... категорія гідності сприймається як об’єктивний факт, як визнання цінності особистості у всіх регульованих правом сферах соціального життя: економічного, політичного, особистого і де у кожній особистості, суб’єкті права визнається цінність людини взагалі (людська гідність); цінність кожної індивідуальної особистості як сукупність неповторних рис окремої особистості (особиста гідність); цінність представника певної спільності людей (гідність працівника, колгоспника, вченого, жінки, молоді і т. д.) та, нарешті, усвідомлення та почуття власної гідності” (див.: Придворов Н. А. Институт достоинства личности в советском праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Харьковский юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского. — Х., 1986. — С. 14).

³ Про розуміння гідності в першу чергу як певної цінності людини говорилось у працях: *Белявский А. В.* Защита чести и достоинства в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.712 / Моск. гос. ун-т. — М., 1966. — С. 5-6; *Рафиева Л. К.* Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.712 / Ленинградский гос. ун-т им. А. А. Жданова. — Л., 1966. — С. 4-5; *Придворов Н. А.* Общая и специальная гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.712 / Харьковский юридический институт. — Х., 1967. — С. 5; *Пронина М. Г., Романович А. Н.* Защита чести и достоинства граждан. — Мн.: Беларусь, 1976. — С. 11; *Ерошенко А. А.* Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности // Советское государство и право. — 1980. — № 10. — С. 135-136; *Стефанчук Р. О.* Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві України. — К.: Науковий світ, 2001. — С. 10 та ін.

авторами об'єктивний аспект гідності називається людською гідністю⁴ або антропною гідністю⁵ безвідносно до індивідуальних якостей людини, соціального статусу, професійної належності тощо. Суб'єктивна (індивідуальна) сторона проявляється в усвідомленні та почутті особистої гідності⁶, своєї гідності, як людини, особистості, як представника тієї чи іншої спільності чи певної групи, що обумовлюється можливістю людини відображати не лише об'єктивний світ, а й себе в цьому світі, свою роль та місце в ньому. Саме суб'єктивна сторона гідності виконує мотивувальну функцію в поведінці людини, що розуміється деякими авторами як зовнішня сторона гідності⁷ або індивідуальна (особиста) гідність.

Подібний підхід застосовується і при розумінні термінопоняття "гідність" у міжнародному праві. Так, розглядаючи це питання, А. В. Хованська доходить висновку, що існують дві основні концепції гідності людини. Перша концепція — емпірична, у розумінні якої "гідність" є характеристикою, родом комбінації самоповаги та самовпевненості у порівнянні з іншими позитивними якостями, невід'ємною рисою одних людських осіб на відміну від інших. У свою чергу друга концепція несе у собі розуміння "всередині притаманного" і у цьому розумінні означає вид цінностей, що рівною мірою належать усім людським істотам та утверджені базовими цінностями буття людей. Це, як стверджує автор, необхідна, а не випадкова риса усіх людей.⁸ Ще більш широко розуміється поняття "гідності" у німецькому праві, оскільки, як зазначає М. Л. Гаскарова: "... гідність особи є не лише одним із основних прав, але й одним із найбільш важливих конституційних принципів"⁹.

Водночас, попри подібність таких підходів у національному та європейському праві, суттєво відмінними є акценти, які розставляє позитивне право, щодо визначення правового режиму гідності. Так, якщо в національному цивільному праві та цивілістичній доктрині перевага віддається охороні суб'єктивної сторони гідності¹⁰, то в міжнародному праві на перше місце в розумінні правової охорони ставиться гідність об'єктивна. І саме останній підхід, на нашу думку, є більш переконливим та таким, що має суттєві переваги. Насамперед, визнаючи за суб'єктивною стороною гідності (самооцінкою) якість об'єкта цивільно-правових відносин, ми фактично стверджуємо, що право може певним чином впливати на відносини, які складаються щодо неї. Але таке твердження має декілька основних хиб. У першу чергу, стосовно суб'єктивної сторони гідності не може виникати жодних суспільних відносин, адже оскільки вона за своїм змістом є самооцінкою, то єдиним суб'єктом, який формує її, є сам

⁴ Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. — М.: Юрист, 1994. — С. 15.

⁵ Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. — К.: Атіка, 2007. — С. 91.

⁶ Стремякова И. Честь и достоинство — категории марксистской этики // Категории марксистской этики. — М.: Мысль, 1965. — С. 104, 107.

⁷ Блюмкин В. А. Моральные качества личности (их структура, типология и особенности формирования в социалистическом обществе): Автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.05 / Моск. гос. ун-т. — М., 1979. — С. 12.

⁸ Хованская А. В. Достоинство человека: международный опыт правового понимания // Государство и право. — 2002. — № 3. — С. 50.

⁹ Гаскарова М. Л. Концепция достоинства человека в немецком конституционном праве // Журнал российского права. — 2002. — № 4. — С. 154.

¹⁰ Див.: Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 85; Ярошенко К. Б. Гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан // Проблемы совершенствования советского законодательства. — Труды 43. (Всесоюзный научно-исследовательский институт советского государственного строительства и законодательства). — М.: Изд-во ВНИИСГЗ, 1989. — С. 83; Власов А. А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03; 12.00.09 / НИИ проблем укрепления порядка при Генеральной прокуратуре РФ. — М., 2000. — С. 16 тощо.

суб'єкт носій цієї гідності. Крім цього, право взагалі не спроможне впливати на суб'єктивну сторону гідності. Адже за своїм призначенням право покликано регулювати та охороняти суспільні відносини. А для регулювання суспільних відносин визначальним фактором є їх "виразність", "сприйнятливість", "ідентифікативність", які можливі лише через систему об'єктивованих явищ, наприклад, через певну поведінку. А суб'єктивна сторона гідності у формі самооцінки радше є певними внутрішніми психологічними процесами, які не можуть бути об'єктивовані і тому є недосяжними для права. З огляду на це розуміння гідності як певної об'єктивної цінності людини, яка до того ж всього носить характер "вищої соціальної", є найбільш прийнятним для вітчизняного правозастосування.

Водночас, така зміна розуміння основної категорії тягнутиме за собою і зміну відповідного правового режиму її існування у цивільно-правовій сфері. В першу чергу, це повинно відобразитись на самому розумінні поняття гідність. Адже екстраполюючи це поняття із сфери етичної у сферу приватного права, воно, насамперед, повинно набути і притаманного їй відтінку та з формальної точки зору розглядатись вже не як абстрактне загальне поняття "гідність людини", а як "*особиста гідність*"¹¹. По-друге, крім формального найменування категорія "особистої гідності" повинна набути і нового змісту, враховуючи національні конституційні та міжнародно-правові традиції. При цьому важливим є визнання того, що гідність властива усім членам людської землі (преамбула Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), і люди народжуються рівними у своїй гідності (ст. 1 Загальної декларації про права людини¹², ст. 21 Конституції України¹³). Окремо слід відмітити, що з огляду на важливість "гідності" на її безпосередню охорону спрямовано і низку спеціальних міжнародних нормативно-правових актів (Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Конвенція про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) тощо). З огляду на такий підхід, під поняттям "*особистої гідності*" слід розуміти *особисте немайнове благо, яке полягає у визнанні цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти*. І нарешті, по-третє, суттєві зміни, у зв'язку із таким розумінням поняття "особиста гідність" повинні торкнутись і її цивільно-правового режиму. Такі зміни будуть стосуватись декількох основних факторів, а саме визначення місця правової можливості у системі особистих немайнових прав фізичної особи, якою буде опосередковуватись "особиста гідність", визначення найменування цієї правової можливості та її змісту і особливостей здійснення та захисту. Що стосується питання найменування правової можливості, якою опосередковується правовий режим особистої гідності, то це можливо в формі особистого немайнового права на особисту гідність. При цьому, ми не сприймаємо підходи, які переважно пропонувались у наукових

¹¹ Щоправда інколи в літературі критикують розуміння того, що поняття "гідності людини" та "особистої гідності" є близькими за своїм розумінням, мають спільні коріння та співвідносяться як поняття виводу та поняття родову (див.: Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — С. 10). Водночас, ці ж автори стверджують, що вони утворюють єдине ціле, складову досліджуваного явища.

¹² Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2006. — № 7.

¹³ Конституція України від 26.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30 — Ст. 141.

роботах радянського періоду¹⁴, а також інколи трапляються і сьогодні¹⁵, за якими правова можливість щодо гідності людини повинна носити виключно негативний аспект бути сформульованою в межах права на охорону чи захист гідності. Адже на сьогодні склались усі необхідні підстави для формування повноцінного із позитивним змістом особистого немайнового права на особисту гідність. І тому неповним вважаємо на сьогодні також і підхід, який запропонований безпосередньо українським законодавцем, який формулюючи позитивне закріплення правової можливості, визначив його як “право на повагу до гідності” (ст. 297 ЦК України). На нашу думку, взагалі формулювання “права на повагу” до будь-якої правової цінності є невдалим та таким, що приречене на декларативність. Свого часу ще Г.Ф. Шершеневич, аналізуючи конструкцію “права на повагу до ...”, писав, що до “... прав не повинні бути прираховані встановлені законом права на... повагу, пошану, тому що це уявні права, позбавлені санкцій, — право має справу лише із внутрішнім світом, але не з духовним”¹⁶. Продовжуючи цю думку, хочеться зауважити, що законодавець повинен в цілому формувати повагу до права, а не право на повагу. І навіть попри те, що таке формулювання назви даного права і відповідає окремим нормам міжнародного права¹⁷, а також передбачено у ст. 28 Конституції України, слід мати на увазі, що формування галузевого законодавства хоча і повинно формуватись на засадах Конституції України та положеннях міжнародного права, водночас, може розширювати та уточнювати закріплені ними права з огляду на особливості національної правотворчої традиції. А оскільки правопорядок в Україні здебільшого тяжіє до романо-германської (пандектної) системи права, то одним із визначальних тут повинен бути вже згадуваний нами вище принцип юридичної синхронності, за яким позитивістське закріплення будь-якого, наприклад, права на повагу повинно породжувати відповідний кореспондуючий обов’язок усіх інших осіб, зокрема, ставитись з повагою до відповідного блага, за невиконання якого повинна наступати юридична відповідальність. Однак повага — це почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чиїх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось або чогось, яке формується на засадах власних суб’єктивних переконань, і тому зобов’язати поважати когось чи щось є просто не можливо, тим паче, що це з іншого боку вступає в суперечність із конституційним правом на свободу думки і слова, вільного вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34 Конституції України). Цілком можливою тут є ситуація, за якою, закріплюючи право на повагу до гідності, мали на увазі в першу чергу те, що оскільки підставою настання правових наслідків є пониження гідності людини, і саме слово “повага” є одним із антиподів слова “пониження”, то вона і набула відповідного легітимного статусу. Однак, на нашу думку, пониження гідності є одним із способів порушення її правового режиму, і тому мова повинна йти про те, що в законі повинно бути встановлено обов’язок не порушувати відповідне благо, і тоді встановлення юридичної відповідальності за невиконання цього обов’язку було б

¹⁴ Див.: Гражданско-правовая охрана личности / Иоффе О. С., Черепяхин Б. Б., Толстой Ю. К. и др. / Отв. ред. Б.Б. Черепяхин. — М.: Юрид. лит., 1969. — С. 58; Иоффе О. С. Личные неимущественные права и их место в системе советского гражданского права // Советское государство и право. — 1966. — № 7. — С. 57 та ін.

¹⁵ Див.: Стецовский Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: Нормы и действительность. — М.: Дело, 2000. — С. 272-273; Нохрина М. Л. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — С. 56-57 тощо.

¹⁶ Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001. — С. 528-529.

¹⁷ Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, зазначено, що усі особи, позбавлені волі, мають право на поважання гідності, властивої людській особі.

більш юридично правильним та виправданим. Отже, правова сентенція вказаної правової можливості щодо особистої гідності повинна формулюватись у межах права на особисту гідність, яке має як позитивний, так і негативний зміст¹⁸. Що ж стосується питання про місце права на особисту гідність в системі особистих немайнових прав фізичної особи, то, на відміну від переважної більшості науковців, ми все ж вважаємо, що, враховуючи роль та значення самого блага, яке є вищою соціальною цінністю та водночас забезпечує відповідний ціннісний статус фізичній особі та сприяє встановленню “мінімального рівня поведження” із нею не залежно від її соціального статусу, відповідне особисте немайнове право повинно бути розташоване серед тих особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи в частині її відособленості від інших фізичних осіб¹⁹. Окрему увагу слід звернути і на зміст цього права, яке, враховуючи тричленну структуру суб’єктивного цивільного права, буде складатись із позитивних повноважень, негативних повноважень та повноважень захисту²⁰. Позитивні (активні) повноваження, на нашу думку, будуть включати, в першу чергу, *благоволодіння особистою гідністю*, яке включає в себе юридичне прикріплення відповідного блага до особи, а також визнання за фізичною особою правового статусу носія відповідної особистої гідності. Тісно із цим пов’язане також і повноваження на *благовикористання особистої гідності*, яке може реалізовуватись фізичною особою як шляхом фактичного здійснення, так і для превентивного використання. Крім позитивних повноважень, право на особисту гідність включатиме в себе також і можливість вимагати від інших не порушення своєї особистої гідності, а у випадку порушення вимагати її захисту. Водночас, слід зауважити, що стосовно питання захисту особистої гідності немає спільної точки зору навіть і в європейській правозастосовній практиці. Так, Європейський Суд з прав людини у різних справах під поняттям “поводження та покарання, що принижує гідність”, розумів таке поведження та покарання, яке, наприклад, ставить під сумнів цінність людини як особистості, оскільки з нею поводяться

¹⁸ Хоча в сучасній літературі інколи і стверджується, що саме «право на повагу до гідності» є найбільш точним при формулюванні правової можливості щодо особистої гідності (див.: *Церковна А. О.* Гідність і честь у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — С. 13; *Саприкіна І. В.* Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України (за матеріалами судової практики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський націон. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — С. 5, 12, 13). Однак, на нашу думку, все ж таки вказані автори при формулюванні змісту даного права вступають у суперечність із самими собою, включаючи туди низку активних повноважень, які не притаманні розумінню поняття “право на повагу”, яке носить негативний аспект та спрямоване на вимогу поважливого ставлення до всіх та кожного.

¹⁹ Потрібно зауважити, що в літературі вже робилась спроба обґрунтувати включення особистого немайнового права на гідність до системи особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування (Див.: *Толстой В. С.* Личные неимущественные правоотношения. — М.: ООО «Издательство «ЭЛИТ». — С. 110-111). Але чомусь автори, з одного боку вірно доводячи необхідність окремого дослідження гідності від честі, робили цю спробу на засадах розуміння гідності, як самооцінки, тобто використовуючи її суб’єктивну сторону, що, як ми вже зазначали вище, є методологічно неправильним.

²⁰ Щоправда в літературі зустрічається і така точка зору, відповідно до якої “право на гідність” включає в себе не відповідні повноваження, а окремі права, зокрема, “... право на недоторканість гідності, право на повагу до гідності, право на захист гідності, право на компенсацію моральної шкоди, під якою слід розуміти принижену оцінку гідності людини” (див.: *Головченко В., Пунда О.* Конституційне право людини на гідність // Вісник Конституційного Суду України. — 2003. — № 4. — С. 68). На нашу думку, такий підхід позбавлений юридичної логіки, оскільки не тільки не пропонує єдиних класифікуючих критеріїв щодо вказаних елементів права на гідність (наприклад, роз’єднуючи право на захист та право на компенсацію моральної шкоди), але є таким, що не відповідає загальній логіці розуміння структури суб’єктивного права, яке не може включати в себе інших прав, а лише відповідні повноваження (тим паче, що далі автори віднаходять елементи права на гідність і в інших правах: праві на життя, праві на усунення небезпеки життю і здоров’ю, праві на донорство і безпечне для життя і здоров’я довілля тощо).

як з об'єктом²¹, що принижує або свідчить про неповагу та породжує у людини почуття страху, стурбованості та неповноцінності і може зламати її спротив²² тощо.

Тому з огляду на вище наведене, *право на особисту гідність* слід розуміти як *особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної істоти, на визнання цієї цінності, на вимогу ставлення до себе як до вищої соціальної цінності, а також на захист від поводження та покарання, що принижує людську гідність.*

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 6 вересня 2007 року)*

²¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі "Тайрер (Tyrrer) проти Об'єднаного Королівства" від 25 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.coe.int/t/transversalprojects/children%5CSource%5CcaselawCourt%5Ctyrrer_en.doc.

²² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Валасінас (Valasinas) проти Литви» від 24 липня 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/eng/Press/2001/July/VALASINAS2001jude.htm>.